

تحلیل زیبایی‌شناسانه فرم و نقش در زیورآلات ملیله طلای ایران (دوره اسلامی تاکنون)*

غلامعلی حاتم^۱، سمیه علیزاده^۲

۱- استاد دانشگاه هنر تهران

۲- کارشناس ارشد هنر اسلامی (گرایش فلز)

چکیده

هنر ملیله‌سازی با برخورداری از پیشینه باشکوه تاریخی، غنای فرهنگی و زیبایی کم‌نظیر، در دوره اسلامی به اوج خود می‌رسد. در این دوره سنت‌های دیرینه هنر ملیله‌سازی ایران علاوه بر ادامه حیات خود، قالبی نو از نقشمایه‌ها و فرم‌ها، که تلفیقی از سلايق حکام و حامیان و هنر زرگری عاریت گرفته از آنها با ملیله‌سازی پیش از اسلام در ایران است، به خود می‌گیرند. ملیله‌سازان دوره‌های مورد پژوهش، با به کارگیری این هنر در کنار جواهرسازی و زرگری آثار بدیع و چشم‌نوازی را در قالب زیورآلات زنانه و مردانه، پیش روی بیننده قرار می‌دهند. نوشتار حاضر با گردآوری اجمالی آثار باقی مانده و گزیده‌ای از پیشینه تاریخی این هنر-صنعت، به بررسی تحول نقوش و فرم‌ها در آثار برجسته ملیله‌سازی از دوره استقرار حکومت اسلامی تا به امروز خواهد پرداخت.

واژه‌های کلیدی: تحلیل زیبایی‌شناسانه، زیورآلات، ملیله، فرم، نقش.

مقدمه

هنر اسلامی ایرانی که همانا تلفیقی از تفکر دینی ایرانیان با هنر دیرپای پیشینیانشان می‌باشد، از ویژگی‌های بارز هنر اسلامی که کاربرد طرح‌های انتزاعی، غنای تزئینی و تمایل به اجتناب از بازسازی اشکال انسانی یا حیوانی است، بهره‌مند شده‌است. در میان شاخه‌های هنر اسلامی، هنر ملیله‌سازی^۱ نسبت به دیگر گونه‌های هنری خود مورد کم‌توجهی قرار گرفته‌است، این بی‌مهری از طرف محققان دیروز کار را برای پژوهشگران امروز سخت نموده‌است، از طرفی به دلیل استفاده از فلز گران بهای طلا در ساخت زیورآلات، امکان استفاده مجدد و یا ذوب نمودن آثار مکشوفه جهت فروش راحت‌تر آن آثار بسیاری از بین رفته‌اند.

پس از انقراض امپراطوری ساسانی و سلطه آسمانی و ایمانی اسلام در ایران تحول و تغییر مسیری در هنر ایران به وجود آمد. جامعه ایرانی به رغم از دست دادن استقلال سیاسی، هویت فرهنگی خود را برجا نگاهداشت. در واقع امر خلفای اموی بسیاری از مراسم و آداب دربار ساسانی را اختیار کردند و نیز دولتمردان و کارداناان ایرانی را به خدمت گزیدند. در زمینه‌های هنری و پیشه‌وری نیز در زمان‌های آغازین حکومت اسلامی بسیاری از نقشمایه‌ها و مضامین ایرانی، همراه با اسلوب‌ها و استادکاری‌های متداول بر جای ماندند.

ذکر گزیده‌ای از سیر فرم و نقش زیورآلات ملیله‌کاری طلا در دوران استقرار حکومت اسلامی در ایران و معرفی آثار مربوط به هر دوره، بررسی فرم، نقش و عوامل تاثیرگذار بر زیبایی آنها از جمله اهدافی است که در این نوشتار دنبال می‌شود.

هنر ملیله سازی طلا در ایران (دوران اسلامی)

هنر ملیله سازی در دوران اسلامی با بهره‌مندی از سنت‌های دیرینه هنر فلزکاری ایران، بویژه زرگران ساسانی همچنان به حیات خود ادامه داد. ثبات سیاسی حکومت عباسیان از یک سو و همجواری تیسفون با شهر تازه تاسیس بغداد از دیگر سوی، باعث نفوذ فرهنگ و هنر پرمایه و کهن ایرانی به عنوان یکی

از مهم‌ترین و اساسی‌ترین شالوده‌های هنر اسلامی گردد. در ادامه پیشینه‌ای مختصر از ملیله‌سازی طلا در دوره‌هایی که آثار قابل ذکری از آنها پیدا شده‌است می‌پردازیم.

دوره سامانی

در اولین دهه استقرار حکومت اسلامی، هنرمندان مسلمان با بهره‌گیری از روش‌ها و تجارب جوامع مختلف و نیز توسعه و تکامل آنها هنری می‌آفرینند که زبان و بیان جدیدی را به جهانیان عرضه می‌دارد. در مناطق مختلف ایران و هم‌زمان با خلافت عباسیان، به حکومت رسیدن و فرمانروایی حاکمان مستقل ایرانی زمینه‌ساز فضایی است که در آن خلاقیت ذاتی هنرمندان ایرانی متجلی می‌گردد. در این دوران سلسله سامانی (۹۹۹-۳۸۹/۸۷۴-۲۶۰) که در شرق خراسان سربرآورد، فرهنگ هنری را در ماوراءالنهر (ترکستان غربی) و خراسان شکوفا ساخت و یکی از بنیادی‌ترین جنبه‌های تمدن تاریخ میانه اسلام را (که هنوز به قدر کافی کشف و ارزیابی نشده است)، به نمایش گذاشت. هنر ملیله‌سازی سامانی مستقیماً دنباله سنت هنری ایران بود که تحول بی‌نظیر و همبسته‌ای از سنت هنری را ارائه داد (موسوی حجازی، ۱۳۸۱، ۶۹).
محتماً این هنر در دوره سامانی ریشه در مناطق و حوزه‌هایی داشت که جایگاه تاثیرات متعدد و گوناگون (نظیر استپ‌نشین‌ها) و پایگاه راه‌های متقاطع کاروانی آسیای مرکزی بود و لذا انگیزه‌ها و محرکه‌های گوناگون را جذب کرد و طرحی نو در انداخت و سبک هنری همبسته‌ای ایجاد کرد که با محرکه‌ها و انگیزه‌های روحبخش فرهنگ بین‌المللی اسلامی شکوفا گردید. از اینجاست که کمک و یاری هنر سامانی در تاریخ هنر ملیله سازی اسلامی ایران از اهمیت بنیادی برخوردار است و نقطه عطفی برای آثار عظیم هنری دوره غزنوی و هنر بعدی سلجوقی بشمار می‌رود.

استفاده از نقوش حیوانی (شامل نقش پرندگان افسانه‌ای و تخیلی) در کنار تزئینات پیچکی و نخل‌های دو پاره شده از نقوش رایج در آثار این دوره می‌باشد.

دوره سلجوقی

دوره سلجوقی در تاریخ هنر و معماری ایران نه تنها شامل سال‌هایی است که این سلسله و اتابکان آن در ایران و آناتولی قدرت به دست آوردند، بلکه ادواری از انحطاط و نابسامانی را نیز شامل می‌شود که کمی پس از فروپاشی آن چهره نمود. بنابراین دوره سلجوقیان در ایران تقریباً دو سده ادامه یافت که در ربع دوم سده یازدهم/ پنجم با فتوحات سلجوقیان شروع شد و تا استقرار ایلخانیان در ربع دوم قرن سیزدهم/ هفتم ادامه یافت (اسکارچیا، ۱۳۷۶، ۴).

فلزکاری در دوره سلجوقی از شکوفایی و توسعه‌ای ویژه برخوردار شد؛ این فن همیشه در سطح بسیار والایی از کیفیت ساخت قرار داشت و اهداف هنری منحصر به فردی را برقرار کرد. این اهداف اغلب حاصل شد چون تعداد بیشماری از آثار ساخته شده در این دوران به‌خوبی بیانگر چیره دستی سازندگان آن است. از آن میان می‌توان به گوشواره‌های طلا ساخته شده با ورق فلز به شکل هلال ماه، و زینت یافته با مليله کاری و زمينه جودانه‌ای (دان دان) و نواره‌ها و طوماری‌ها و مهره‌های گوناگون به وفور وجود داشت اشاره کرد. جعبه‌های جای طلسم به شکل استوانه و یا مکعب با سرپوش گنبدی، مزین به گلسرخ‌ها و حلقه‌های مفتولی و کنده کاری شده با حروف، طوماری‌ها، برگ‌ها و شکل‌های طبیعی به تعداد زیاد دست به دست می‌گردید. دیگری به ریخت هلال ماه بودند با طرح سراسری مختلط. حلقه‌های انگشتری از طلا و نقره و مفرغ ساخته می‌شدند. برخی شان ساده بودند و بعضی دیگر مرصع به سنگ‌های قیمتی، لعل، فیروزه، عقیق جگری، و یاقوت، و شماری مزین به نگاره‌های مفتولی یا کنده کاری نقشمایه‌های گوناگون با مفاهیمی نمادین و همچنین با اسلیمی‌ها یا شکل‌های جانوری (فریه، ۱۳۷۴، ۱۹۰).

دوره تیموری

با ظهور هنر تیموری، هنری شکوفا شد که نه تنها در ماوراءالنهر و شرق ایران در زمان تیمور لنگ (۸۰۷-۱۴۰۵/۷۶۳-۱۳۳۵) و

عقاب او، بلکه به‌طور همزمان در غرب ایران تحت حکومت سلسله‌های ترکمانان قراقیونلوها و آق قویونلوها به اوج خود رسید (اسکارچیا، ۱۳۷۶، ۳۴).

میراث هنری تزئینی ایران و آسیای میانه در سده نهم/ پانزدهم نه تنها توسط اشیای باشکوه ساخته شده از برای هنرپوران تیموری، بلکه از سوی هنرمندان و هنرورانی پراکنده شد که سبک تیموری را به جاهای دیگر هم منتقل کردند. ویژگی‌ها و مؤلفه‌های هنرهای تجسمی دوره تیموری ایران و آسیای میانه در سده نهم/ پانزدهم، هنرهای تجسمی سایر مناطق سبکی پدید آورد که می‌توان آن را سبک بین‌المللی تیموری نامید. از ویژگی‌های این سبک نقشمایه‌های گیاهی چینی‌وار بود که با اسلیمی‌های بی‌جنش تلفیق گردیده بود و بویژه در پیشبرد و بالندگی یک سبک مستقل عثمانی در سده دهم/ شانزدهم تأثیری قاطع داشت (بلر، ۱۳۸۱، ۱۵۶). از طلاکاری و زرگری دوره تیموری جز چند شی محدود چیز دندانگیری باقی نمانده و آنچه هم موجود است از آن تولیدات مواد حاشیه‌ای و آرایه‌هایی جزئی باقی مانده است. براساس داشته‌های موجود، کلی‌گویی در باب مليله سازی طلا امری دور از ذهن می‌نماید اما آنچه مسلم است هنر مليله سازی سلجوقی به همان سبک و سیاق خود در دوره تیموری نیز رایج بوده است چرا که می‌توان نشانه‌هایی از آن را در آثار بعد از دوره تیموری یعنی صفوی مشاهده نمود. لیکن در اینجا تنها به بررسی یک اثر از لحاظ فرم و نقش بسنده کرده و از ذکر ویژگی‌های کلی مليله سازی طلا در عصر تیموری خودداری می‌نماییم.

دوره صفوی

سلسله صفوی که دارای منشاء ترکی بود، سلسله ملی ایران در روزگار جدید است. از آنجا که شاه اسماعیل، مؤسس این سلسله، زمانی تاجگذاری کرد که ایران هنوز در قلمرو نفوذ ترکان و مغولان قرار داشت و از آنجایی که در سال‌های پایانی این سلسله دوره‌ای از نیابت سلطنت پدید آمد (منظور سلطنت شاه طهماسب دوم تحت قیومیت و حمایت نادر میرزا) لذا

دیگر نفسی تازه کشید و دوباره شکوفا شد (بلر، ۱۳۸۱، ۴۵۱). از زیورآلات منتسب به دو دوره افشاریه و زندیه، نمونه‌های بسیاری در دست نیست. تنها نمونه موجود گوشواره‌ای است که بر اساس آن می‌توان چنین استنباط نمود که هنر ملیله‌سازی طلا در این دچار تغییرات قابل‌ذکری شده‌است. ساخت پیچک یک چشم به وسیله نوار دولای ملیله که تابیده و نورد شده‌است، یکی از ابتکارات هنرمندان این دوره کوتاه هنری است. هر چند این جزء نو ظهور را محققان «برگ فرنگ» و از ابداعات «اسدالله» هنرمند ملیله‌ساز زنجانی در عصر قاجار دانسته‌اند اما وجود اثری متعلق به دوره افشار یا زند با برگ فرنگ این ادعا را رد می‌نماید. علاوه بر برگ فرنگ توانایی در تولید دیواره ماشین ملیله بر ظرافت زیورآلات این دوره افزوده‌است.

دوره قاجار

ملیله‌سازی نیز مانند سایر هنرهای عصر قاجار با دگرگونی‌های اجتماعی و اقتصادی دچار تغییراتی شد، به طور مثال هنر ایران (و جزئی از آن ملیله‌سازی) در زمان فتحعلی‌شاه، دومین شاه از شاهان هفتگانه قاجار، آگاهانه از هنر دوره صفوی تأثیر پذیرفت و آن را به‌گونه جدیدی دگرساز کرد. این هنر ضمناً باستان‌گرا شده و تأثیراتی از غرب نیز پذیرفت (اسکارچیا، ۱۳۸۶، ۴۲).

استفاده از نوارهای ملیله بر سطح ورق طلا، عدم تراکم نقوش، کاربرد فراوان سنگ‌های قیمتی، به کارگیری نقوش رایج در عصر صفوی مانند پرنده، هلال ماه و کره‌های کوچک تو خالی، توانایی تولید طرح ماشین ملیله و به کارگیری آن در دیواره اصلی اکثر زیورآلات (همچون دوره افشار و زند) از جمله ویژگی‌های بارز زیورآلات ملیله در دوره سلطنت فتحعلی‌شاه می‌باشد. نقوش تقلیدی و تکراری، فلزات بازیافتی، تأثیر بیش از پیش اروپاییان بر عناصر تزئینی، به کارگیری تصاویر و مناظر میناکاری شده و استمرار تکنیک‌های اجرایی رایج در سده پیشین از ویژگی‌های بارز در زیورآلات ساخته شده در مدت زمان حکومت محمدشاه و ناصرالدین‌شاه است. سومین دوره از حکومت سلاطین قاجار بر ایران شامل سلطنت

تعیین تاریخ دقیق این سلسله دشوار است، ولی همگان بر آنند که این سلسله از سال ۹۰۸/۱۵۰۲ تا ۱۱۴۹/۱۷۳۶ ادامه یافت (اسکارچیا، ۱۳۷۶، ۵۵). ملیله‌کاری در این عصر وامدار پیشینیان خود بوده‌است و به عنوان هنری دیرپا و کهنسال یکی از اقلام تزئین زیورآلات و برخی ظروف به شمار می‌رفت. تکنیک‌های اجرایی و تزئینی به کار رفته در آثار ملیله به جای مانده از این عصر نشان‌دهنده آن است که تغییر اندکی در سبک کاری ملیله‌سازان نسبت به ادوار پیشین به وجود آمده‌است و وجه تمایز ملیله‌های این عصر با گذشتگانشان فراوانی به کارگیری ملیله‌سازی در کنار سایر هنرها می‌باشد.

در تمامی نمونه‌های آورده شده از ملیله‌کاری عصر صفوی، که مطمئناً در میان انبوه آثار از دست رفته نمونه‌های ناچیز از دریای بی‌کران زیورآلات صفوی است، چند وجه اشتراک ملموس و آشکار وجود دارد:

استعمال بیش از پیش نقره (احتمالاً به دلایل مذهبی که استعمال طلا را برای مردان حرام دانسته است)، به کارگیری نوار ملیله نورد شده برای اولین بار در تاریخ ملیله‌سازی ایران، استفاده از زبره کاری^۱ در کنار ملیله کاری، تولید آثار ملیله در سطح صاف و در برخی موارد با خمشی ملایم، مرکزیت یافتن اصفهان به عنوان تولیدکننده عمده آثار ملیله، استفاده از دیواره‌ها و اجزای تزئینی ملموس و ضخیم در کنار اجزای داخلی ظریف، عدم توانایی ملیله‌سازان در ساخت احجام بزرگ، استفاده از سطحی زیرین برای بهتر نشان دادن جزییات آثار.

دوره افشار و زند

قدرت رو به اضمحلال صفویان سرانجام با یورش‌های افغانه از سال ۱۷۳۲/۱۱۴۴ به بعد فرو پاشید. وحشت و واهمه حاصل از این تهاجمات و عواقب نابه‌سامان آن حمایت از هنرها را متوقف ساخت و فقط در روزگار آرامش و توأم با سعادت دوره کریم‌خان زند (سلطنت در ۱۷۵۰-۱۷۷۹) - که به نام وکیل اسماعیل سوم حکومت می‌کرد - بود که هنرهای ایران بار

همان پیشه‌وران گاه به زرگری نیز می‌پردازند و برخی دست‌کم در فن قدیم زبره‌کاری استادند. صنعتی مشابه در اصفهان نیز شایع است و برخی از استادکاران زنجان نیز بساط خویش را در تهران گسترده‌اند» (پوپ، ۱۳۸۷، ۳۱۰۳).

استفاده آزادانه تر از طلا در ساخت زیورآلات مردانه و زنانه، به کارگیری افراط‌آمیز سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی خصوصاً در دوره اول، امکان ساخت ظروف و احجام ملیله سازی شده، به کارگیری گسترده‌تر از برگ فرنگ در اجزای داخلی آثار ملیله، افزایش ظرافت و دقت در ساخت آثار، ادامه سنت همنشینی زبره‌کاری و ملیله‌سازی، افزایش تنوع در اجزای داخلی ملیله، مرکزیت یافتن زنجان به عنوان بزرگترین تولیدکننده ملیله، استفاده مکرر از آویز، سکه و کره توخالی در تولید زیورآلات از ویژگی‌های بارز ملیله‌کاری دوره قاجار است.

مظفرالدین شاه، محمدعلی‌شاه و آخرین شاه قاجار، احمدشاه می‌باشد. در این دوره برخلاف وضعیت نابه‌سامان اقتصادی و سیاسی که به دلیل حضور بیش از پیش روس و انگلیس در ایران به وجود آمده بود، هنر ملیله‌سازی دستخوش تحولات قابل‌ذکری شد. شهر زنجان در اواخر سلطنت قاجاریه به عنوان یکی از مراکز اصلی ساخت ملیله سر بر می‌آورد. به گونه‌ای که آرتور پوپ اینگونه از آن یاد می‌کند:

«سنت بسیار کهنسال و مرسوم مفتول‌کاری نقره در زنجان پایدار مانده‌است و جواهرگران آن خطه در ملیله‌کاری سیمین شهرتی بسزا دارند. انواع گسترده‌ای از اشیای تزئینی در آنجا ساخته می‌شود؛ طرح آنها اغلب مشتمل بر طومار ساده‌ای است که از خود فرایند مفتول‌کاری پدید آمده‌اند، لیکن از ذوق شخصی عاری نیستند، و از مهارت فنی بسیاری برخوردارند،

جدول ۱: آثار ملیله و ویژگی‌های آنها (از دوره سامانی تا قاجار)

نمونه	ویژگی	نقش	فرم	مکان	زمان
	گردنبند، طلا، مرکب از مهره‌های شیشه‌ای، ۵ سکه دوره اسلامی، گوی‌های مشبک و آویز پرنده، طول ۳۵ سانتی‌متر	گیاهی حیوانی هندسی	ترکیبی از احجام هندسی	گرگان	قرن ۴ هـ ق (سامانی)
	پلاک گردنبند، طلا، ملیله‌کاری با تزئینات زبره‌کاری و دو پرنده در مرکز	گیاهی حیوانی هندسی	قالب مربع شکل با یک ضلع کمتر	گرگان	قرن ۱۰ هـ ق (سلجوقی)
	جای دعا، طلا، ملیله‌کاری به همراه مشبک‌کاری و زبره‌کاری، ارتفاع ۵ سانتی‌متر قطر ۲/۵ سانتی‌متر	هندسی گیاهی	شش ضلعی محجم با سری گنبدی شکل	اصفهان	قرن ۱۰ هـ ق (تیموری)
	گوشواره طلا، دارای ۴ گوی مشبک تو خالی و ثابت	هندسی گیاهی	هلالی شکل	ایران	قرن ۱۰-۱۲ هـ ق (صفوی)
	گوشواره، طلا، دارای آویزهای کوزه‌ای شکل ثابت و دیواره ماشین ملیله	هندسی گیاهی	هلالی شکل	ایران	قرن ۱۲ هـ ق (زند و افشار)
	جقه، طلا، ملیله‌کاری بر صفحه طلا، یاقوت و زمرد نشان، به همراه زنجیر و گیره	هندسی گیاهی	بته جقه	اصفهان	قرن ۱۴ هـ ق (قاجار)

سیر تحول فرم و نقش در آثار برجسته

هنر ملیله‌سازی ایران بازتاب جامعه‌ای است که آن را آفریده است. شیوه‌های زندگی، اشتغالات فکری و نیز آرمان‌ها و آرزوهای حامیان و فرمانروایان، همه و همه از طریق عملکرد و ارزش اشیای مورد استفاده آنها بیان می‌شود. در حقیقت، تزیینات و نقوشی که به طرز موشکافانه و زیرکانه بر سطوح زیورآلات طلا نقش بسته‌اند، بیانگر پیام‌هایی از فرهنگ و هنر محیط پیرامون آفریننده آن می‌باشند. تزیین، که یکی از بارزترین ممیزات هنر و معماری اسلامی ایران به شمار می‌رود، عبارت است از: "کاربرد آگاهانه نقوش و نقش مایه‌ها به منظور پیراستن و مزین ساختن سطوح بناها و اشیاء در جهت ایجاد تاثیرات عمیق زیبایی شناسانه در طرح‌ها" (حجازی، ۱۳۸۱، ۶۹).

بنابراین با در نظر گرفتن نوع کاربرد زیورآلات و طبقه اجتماعی حامیان و هنرمندان آفریننده آنها، نقش مایه‌های به کار رفته در زیورآلات ملیله طلا، به واقع روشنگر حقایق و واقعیت‌های موجود در جوامعی می‌باشند که این آثار در آنها خلق شده‌اند.

در هنر ملیله‌سازی دوره اسلامی ایران تزیین به دو صورت نقوش گیاهی (اسلمی) و نقوش هندسی متجلی می‌گردد. اسلمی که صورت با شکوه دیگری از تزیینات ایرانی است، در حقیقت شکل انتزاعی طبیعت و گیاهان است. خط لاینقطع و پیوسته‌ای است که از حرکت موزون، درهم پیچیده و ظریف

پیچک و ساقه مو سرچشمه می‌گیرد. اشکال بنیادین نقوش اسلمی و ختایی، که ریشه در هنر توانمند ساسانی دارند بر اساس نقوش گلدار، گیاهی و حیوانی چون برگ ساده قلبی شکل، برگ نخل یا نخلچه، نقش بال و درخت زندگی متحول گشته و به تدریج با بهره‌مندی از اصول هنری شرق مانند تکرار موضوع و تقارن به اوج کمال خود رسیده‌اند. حرکت مواج پیچک مو با روندی موزون و در تداومی توانمند برگرفته از برگ‌ها و میوه‌های گیاه، گاه می‌گسلد و گاه بر پیوستگی خود جریان می‌یابد. به تدریج این ویژگی فضای مثبت و منفی (که دارای ارزش بصری هم قدر می‌باشد) به عنوان واقعیتی بایسته و اجتناب ناپذیر در تزیینات ایرانی مطرح می‌گردد.

در ادامه آثار منتخب از هر دوره، به ترتیب زمانی و به طور جداگانه از لحاظ زیبایی فرم و نقش مورد بررسی قرار خواهد گرفت. به لحاظ تفاوت در تکنیک ساخت، آثار در دو دسته الحاقی و مجزا قرار می‌گیرند. آثار الحاقی آثاری هستند که در ساخت تمامی اجزا آن از تکنیک ملیله‌سازی استفاده نشده است بلکه تنها بخشی از آن مانند دیواره از نوار تابیده ساخته شده‌اند از طرفی آثاری که به نام آثار مجزا مورد خطاب قرار می‌گیرند آثاری هستند که کاملاً از اصول و نقش مایه‌های ملیله‌سازی در ساخت آن پیروی شده‌باشد.

تصویر ۱: گردنبند، طلا، گرگان، قرن ۴ هجری، طول ۳۵ سانتی‌متر (طلا و جواهر، ۵۶-۵۵، ۱۴).

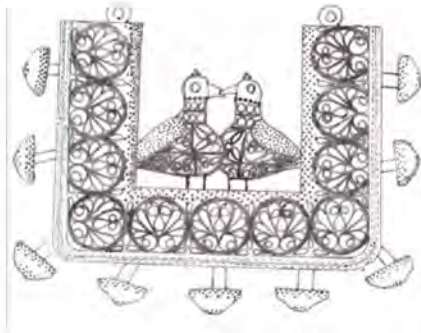
جدول ۲: فرم و نقش در تصویر ۱

نقش	ویژگی	ترکیب بندی
	حجم منظم بر قاعده ۵ ضلعی که هر ضلع آن به تزئینات زبره کاری منتهی و مرکز مشبک هر ۵ ضلعی با مفتول تابیده محاط می شود.	ایجاد عدم تقارن در ترکیب بندی نهایی به علت منفرد به کار رفتن
	ستاره ۶ پر منظم ساخته شده از دو صفحه طلا، مفتول تابیده جهت تزئین هر پر به شکل دایره های کوچک در مرکز لحیم شده است.	استفاده از ستاره ۶ پر به صورت متقارن در کار
	کره ای تو خالی و مشبک به واسطه دو نیم کره گل مانند ۶ پر، دایره ای برجست در مرکز هر گل، تزئین کمر بند مرکزی کره با زبره های ریز.	استفاده از دو کره با گل ۶ پر به صورت متقارن در کار
	کره تو خالی و مشبک، دارای دواپری ساخته شده از مفتول نورد شده طلا.	استفاده از دو کره به صورت متقارن در کار
	وجود پرنده با بال های جمع شده و دم نیمه گشوده در مرکز شمسهای ۲۴ کنگره ای، تزئین دم پرنده با مفتول نتابیده و نورد نشده طلا که پیچک های تزئینی را در خود دارد.	آویز گردن بند به عنوان مرکز اثر به دلیل جسمیت یافتن بدن پرنده و دم زیبای ملیله کاری شده آن جذابیت خاصی به اثر بخشیده است.
	کره ای تو خالی و مشبک، دارای دواپری تزئین یافته از گل ۶ پر که از مفتول های نتابیده و نورد نشده طلا ساخته شده است.	ظرافت و پرکاری این بخش از گردن بند یادآور آثار دوران ساسانی می باشد.
	جای دعا، مشبک، استوانه ای با دو سر مخروطی شکل و سه حلقه آویز، تزئینات هندسی ساخته شده از نوار تابیده و مفتول نتابیده طلا دیواره استوانه مرکزی را احاطه کرده است.	این جزء از کار در قسمت مرکزی گردن بند و متصل به شمشه است و احتمالاً بخش کاربردی اثر محسوب می شود.

تحلیل زیبایی شناسانه فرم و نقش در زیور آلات ملیله طلای ایران (دوره اسلامی تاکنون)

سعی در کم وزن تر کردن اثر داشته است. حضور پررنگ نقوش هندسی در این گردن بند نشان از مهارت و علم سازنده آن دارد.

این گردن بند از آنجایی که مرکب از تزئینات گوناگون از قبیل شیشه، سکه، کره های مشبک، جای دعا و آویزی به شکل پرنده می باشد احتمالاً وزن سنگینی دارد و شاید به همین دلیل سازنده آن با استفاده از سطوح ملیله کاری شده

تصویر ۲: پلاک گردنبند، طلا، ملیله کاری با تزئینات زبره کاری، گرگان، قرن ۵-۶ هـ ق به همراه تحلیل خطی (سایت اینترنتی موزه متروپولیتن).

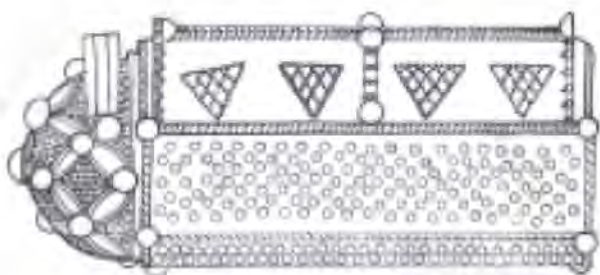
جدول ۳: فرم و نقش در تصویر ۲

نقش	ویژگی	ترکیب بندی
	پرنده با طوقی بر گردن و بال های جمع شده که سطح روی با با زبره های کوچک تزئین یافته است. تنه پرنده از ۶ صفحه کوچک که با نوارهای نتابیده و نورد نشده ملیله سازی شده است.	دو پرنده در مرکز گردنبند و روبروی هم، یکی متمایل به جلو و دیگری متمایل به عقب. نوک متفاوت دو پرنده شاید دلیلی برای تر و ماده بودن آنهاست.
	کنگره های قارچی شکل با ستاره ای ۶ پر در مرکز که با زبره های ریز تزئین یافته است. محتملاً این بخش از کار به صورت توخالی بر روی پایه های استوانه ای لحیم شده است.	۱۳ کنگره که ۹ عدد آن در حاشیه و ۴ عدد آن در سطح رویه کار لحیم شده اند.
	سطح رویه کار با مغتول های نتابیده و نورد نشده طلا ملیله کاری شده است. این سطح با دواپری هم اندازه و هم شکل و متصل به هم تزئین یافته است.	۱۱ دایره ملیله کاری شده در هر رویه کار، سطحی مشبک و زیبایی را به وجود آورده است. دواپر به دو لبه داخلی و خارجی کار و به دواپر مجاور متصل می باشند.

جفت می آیند در مرکز کار و در کنار یکدیگر بر کمال آن بیفزایند.

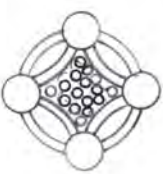

سطح ملیله کاری و ظریف پلاک گردنبند در کنار زبره کاری های ظریف حاشیه و دیواره کار به تنهایی برای اثبات ظرافت و هنر زرگر آن کافیست چه برسد به آن که ۲ پرنده زیبا که به نظر

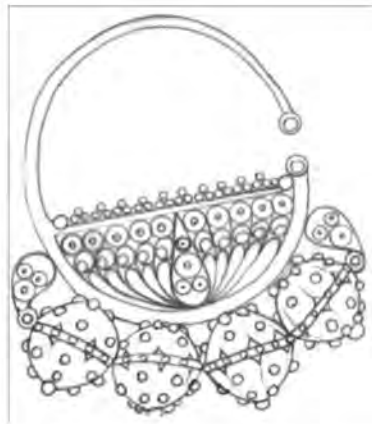
تصویر ۳: جای دعا، طلا، ملیله کار به همراه مشبک کاری و زبره کاری، ارتفاع ۵ سانتی متر قطر ۲/۵ سانتی متر، اصفهان، قرن ۱۰ هـ ق و تحلیل خطی آن (طلا و جواهر، ۵۶-۵۵، ۱۴).

جدول ۴: فرم و نقش در تصویر ۳

نقش	ویژگی	ترکیب بندی
	مثلث متساوی الاضلاع که به هر کدام ۶ لوزی و ۴ مثلث کوچک را با تزیین زبره کاری در خود جای داده اند. تمامی زبره ها بر سطح ورق طلا لحیم شده اند.	حضور ۴ مثلث در هر طرف از کار چشم بیننده را به سمت تزیینات پایین کار جلب می نماید.
	دایره ای کامل با ۴ گوی تو پر در محیط خود و گلبرگ هایی مشبک و متصل به آنها که پس از قرار گرفتن در کنار یکدیگر گل هایی ۴ پر را تداعی می کنند	سر گنبد شکل جای دعا، با به کار گیری چنین تزیینی موجب افزایش ظرافت کار و زیبایی بیشتر آن شده است. سطح صاف گلبرگ ها در کنار سطح بافت دار زمینه از نقاط قوت کار محسوب می شود.
	نیم کره هایی توپر و هم اندازه که در کنار یکدیگر بر سطح جلاک لحیم شده و بافتی صیقلی و منظم به وجود آورده اند.	دیواره های تابیده ه به عنوان تمایز دهنده سطوح می باشند در کنار سطح زبره کاری شده تضاد و به همراه آن زیبایی خاصی را به وجود آورده است.

نشده به کار رفته در حاشیه سطوح نوعی ظرافت همراه با صلابت را به نمایش گذاشته است. اختلاف در اندازه زبره ها بافتی جالب بر سطح کار به وجود آورده است.

عمده تزیینات اعمال شده بر روی این اثر از نوع زبره کاری می باشد. ملیله کار و یا زرگر سازنده آن با بهره گیری از هنر زبره کاری در کنار مشبک کاری و مفتول های تابیده و نورد

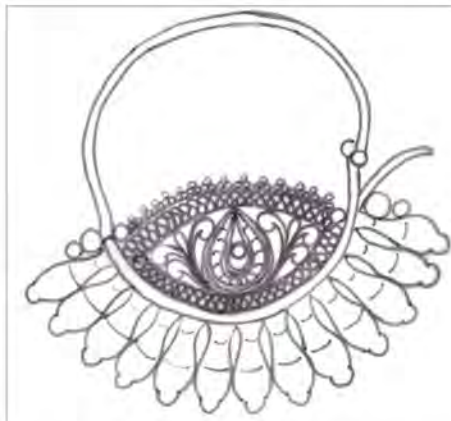
تصویر ۴: گوشواره طلا، ملیله کاری، احتمالاً صفوی، موزه هنرهای تزیینی، اصفهان و تحلیل خطی آن (عکس از نگارنده).

جدول ۵: فرم و نقش در تصویر ۴

نقش	ویژگی	ترکیب بندی
	بته جقه کوچک با حلقه‌ای کاملاً تو خالی در انتها و ۲ دایره کوچک و ۱ دایره بزرگ توپر که از نوار ملیله تابیده و نورد شده طلا ساخته شده است.	کاربرد متقارن این جزء، در اثر نوعی تعادل به وجود آورده است.
	بادامچه، اشک و بته جقه نام‌هایی است که می‌توان شکل مقابل را با آن مورد خطاب قرار داد. ۳ دایره کوچک و یک دایره بزرگ در مرکز که از نوار ملیله تابیده و نورد شده ساخته شده است داخل آن را پر نموده است.	مرکزیت یافتن گوشواره با این جزء صورت می‌پذیرد و پیچک‌ها از دو طرف چپ و راست به آن متصل می‌شوند.
	پیچک یک چشم که در وسط دایره توپر و ریزجقه قرار گرفته است بیشتر در آثار ساخته شده اصفهان به چشم می‌خورد.	قرار گرفتن ۵ عدد پیچک در هر طرف بادامچه نوعی تقارن در مرکز اثر به وجود آورده است.
	گوی‌های تو خالی ساخته شده از ورق طلا با تزیینات زبره کاری بر روی آن که گل‌هایی ۶ پر را تداعی می‌کنند. کمربند میانی گوی با زبره کاری ریز تزیین یافته است.	۴ گوی که به قسمت پایینی حلقه اصلی گوشواره متصل می‌شوند موجب حجم یافتن گوشواره می‌شود.
	حاشیه کنگره دار بالای گوشواره	تزیینات کنگره مانند بالای گوشواره موجب افزایش ظرافت کار شده است.

۳-۵ شاید به دلیل کم وزن شدن و اذیت نشدن کاربر بوده است. از دوره صفوی می‌توان نوارهای تابیده و نورد شده را به شکل‌های پیچک، بادامچه، ریزجقه، دایره و... در آثار ملیله سازی مشاهده نمود.

استفاده از فرم هلالی شکل در ساخت گوشواره‌های زنانه ریشه در ادوار پیش از صفوی و ساخت چنین فرمی در این دوره نشان از تداوم سنت کهنسال زرگری و ملیله سازی در ایران دارد. به کارگیری گوی‌های مشبک و توخالی به تعداد

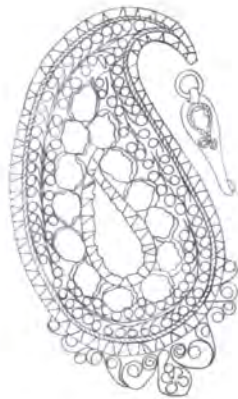
تصویر ۵: گوشواره، طلا، دارای آویزهای کوزه‌ای شکل ثابت و دیواره ماشین ملیله، ایران، قرن ۱۲ هـ ق و تحلیل خطی (مجیری، ۱۳۸۵).

جدول ۶: فرم و نقش در تصویر ۵

نقش	ویژگی	ترکیب بندی
	پیچک یک چشم ساخته شده از نوار ملیله نورد شده و دولا با گره‌ای در میان	ظرافت و تقارن به کار گرفته شده در این ریزنقش بر زیبایی گوشواره افزوده است.
	بقچه یا دو سر زنجانی، تهیه شده از نوار ملیله نورد شده و دولا، بخش اصلی ساخت این فرم از ریزنقش برگ می‌باشد.	مرکزیت یافتن بقچه که به نوعی در خود تقارن دارد ایجاد تعادل کرده است
	ماشین ملیله، این دیواره تزئینی دورتادور فرم چشم مانند وسط گوشواره را فرا گرفته است.	محیط کردن مرکز گوشواره با دیواره‌ای تزئینی و ضخیم متناسب با کل کار بوده است.
	فرم کوزه مانند پایین گوشواره به طور ثابت به انتهای حلقه اصلی گوشواره اتصال یافته است.	شکل مورد بحث از جهاتی شبیه به تندیس الاهگان باروری می‌باشد که به دنبال هم متصل شده‌اند.

استفاده از پیچک یک چشم با نوار ملیله دولا در کنار دیواره ماشین ملیله و تاج تزئینی آن، که شبیه به تصویر شماره ۴ است، موجب ظریف‌تر شدن و آویزهای کوزه‌ای شکل کوچک و توخالی مانع از سنگینی گوشواره شده‌اند.

تصویر ۶: جقه، طلا، ملیله کاری بر صفحه طلا، یاقوت نشان، به همراه زنجیر و گیره، اصفهان، قرن ۱۴ هـ.ق، موزه هنرهای تزئینی اصفهان و تحلیلی خطی آن (عکس از نگارنده).

جدول ۷: فرم و نقش در تصویر ۶

نقش	ویژگی	ترکیب بندی
	پیچک‌های تک لای یک چشم با قرار گرفتن متوالی شکل بته جقه را دنبال و فضای داخلی آن را پر نموده است.	قرار گرفتن متوالی و پر تعداد پیچک‌ها باعث په وجود آمدن ۳ ردیف بته جقه که ۲ ردیف از دواپر و ۱ ردیف از امامه نوار ملیله در میان دواپر شده است.
	دیواره ضخیم پیرامون کار از مفتول کلفت طلا ساخته و توسط سوهان به صورت برجسته و فرورفته درآمده است. نوار تابیده متصل به آن بافتی ریز را در کنار دیواره ضخیم به وجود آورده است.	ضخامت دیواره به کار رفته در وسط و بیرون کار باعث تضاد در کل کار شده و بر زیبایی آن افزوده است.
	فرم گیره متصل به اثر به پیروی از نقش جقه، به صورت بته جقه‌ای ریز ساخته شده است. حتی نوار تابیده ای که دور نگین را احاطه کرده است نیز مانند ریز جقه‌ای حالت داده شده است.	تناسب بین فرم و نقش بته جقه بزرگ و گیره آن تناسب خوشایند و معقولانه ای را بوجود آورده است.

به چشم می خورد. نوع قرار گرفتن دیواره‌ها، پیچک‌ها، نگین‌ها و حتی زمرد وسط کار، همه و همه از روی تفکر صورت گرفته است.

سادگی در طرح و نقش در این اثر نه تنها از زیبایی کار نکاسته است بلکه به سبب تنوع در به کارگیری نقوش و پیروی آن از فرم بته جقه، در تمام کار پیوستگی و اطاعت از فرم اصلی

نتیجه‌گیری

هنر- صنعت ملیله‌سازی ایران در دوران اسلامی علاوه بر حفظ سنت‌های دیرینه زرگری و ملیله‌سازی، دستخوش تحولات عظیمی در فرم و نقش شد. زیورآلات ساخته شده از ملیله در این دوران زیبایی خویش را وام دار ویژگی‌های زیر می‌باشند: به کارگیری نقوش گیاهی، حیوانی و هندسی، استفاده از ملیله در ساخت احجام کوچک هندسی و جانوری، استمرار تکنیک لحیم‌کاری ظریف در کلیه آثار که مانع از خشن شدن آثار شده است، مشبک و توخالی ساختن احجام متصل به زیورآلات، استفاده از دیواره‌های ضخیم و ماشین ملیله در کنار اجزاء داخلی ظریف، رواج فرم‌های هلالی، منحنی، بته‌جقه و دایره‌ای شکل در کلیه آثار، پیشرفت در ساخت پیچک‌ها از دوران سامانی (مفتول‌های تابیده و نورد نشده)، صفوی (مفتول‌های تابیده و نورد شده یک لا) تا دوره زند و افشار (مفتول‌های تابیده و نورد شده دولا)، استفاده از هنر زبره‌کاری در کنار ملیله‌سازی، عدم تغییر بنیادی در فرم اصلی پیچک در طول دوره اسلامی.

پی‌نوشت

۱. ملیله‌کاری هنری ظریف و لطیف است که در آن اشیای فلزی با مفتول‌ها و یا تسمه‌های بسیار ظریف، در نقش و نگار زیبا و متنوع ساخته و یا تزیین می‌شوند. نشانند این مفتول‌ها و تسمه‌ها با جوش‌های بسیار ریز، دقت فوق‌العاده لازم دارد و استادکاران این حرفه می‌بایست از مهارت زیادی برخوردار باشند (توحیدی، ۱۳۶۸، ۴۹).
۲. استفاده از گوی‌های کوچک تو پر طلایی و نقره‌ای و اتصال آن با جوش‌های بسیار ظریف به سطح خارجی، جهت تزیین محصولات فلزی، را زبره‌کاری گویند (نگارنده).

فهرست منابع

- اسکارچیا، روبرتو. (۱۳۷۶). هنر صفوی، زند، قاجار. (یعقوب آژند، مترجم). تهران: مولی.
- اسکارچیا، روبرتو. (۱۳۷۶). هنر سامانی و غزنوی. (یعقوب

آژند، مترجم). تهران: مولی.

- یلر، شیلا و جاناتان بلوم. (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی. جلد دوم، (یعقوب آژند، مترجم). تهران: سمت.
- توحیدی، فایق (مؤلف). (۱۳۸۶). گنجینه اطلاعات هنری. جلد اول، تهران: میراث کتاب.
- پوپ، آرتور و فیلیس اکرم‌ن. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. (نجف دریابندری و دیگران، مترجم). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- فریه، ردیلبیو. (۱۳۷۴). هنرهای ایران. (پرویز مرزبان، مترجم). تهران: چاپ فرزاد. مجله طلا و جواهر، شماره ۵۶-۵۵، سال هشتم.
- مجیری، شهره. (۱۳۸۵). بررسی و مقایسه ملیله اصفهان و زنجان. دانشگاه پیام نور اصفهان.
- موسوی حجازی، بهار و مجتبی انصاری. (۱۳۸۱). "تحلیل زیبایی شناسانه تزیین در هنر فلزکاری ایران"، مدرس هنر، شماره ۲.

Aesthetic Analysis of Form and Designing of the Gold Filigree Ornaments of Islamic Period of Iran

GHolamAli Hatam¹, SomayehAlizadeh²

1- Professor of Art Research, Tehran University

2- AM of Islamic Art

Abstract

Filigree art has reached its peak in the Islamic period, by its rich historical background and cultural richness and unique beauty. During this period, traditional ways of filigree art of Iran, In addition to its continued existence, it takes a new form of motifs and forms that it is the combination of the interests of Governors and supporters and goldsmith art witch borrowed from them with filigree of pre-Islamic of Iran.

Filigree makers preferred period in this study, by using this art on the side of jewelry and goldsmith, create innovative and eye-catching works in the form of jewelry for men and women.

This paper by briefly collecting of remaining works and excerpts from of the historical background of this art-industry, examine the evolution of motifs in the important works of filigree from Islamic period to today.

Key words: Aesthetic analysis, Jewelry Filigree, Form, Motif.